

Tefsirde Sahabenin Öznelliği*

Doç. Dr. Mevlüt ERTEN**

Özet

Anlam, nass-Kur'an/yorumcu ilişkisinden ayrı düşünülemez. Bu da doğal olarak öznelliği gündeme getirmektedir. Sahabe her insan gibi, Kur'an üzerine konuşma ve ayetleri açıklama sadedinde öznelliklerini sergilemekten çekinmemiştir. Onların tefsirdeki öznelliklerini; müşahedelerine dayalı açıklamaları, kişisel bilgi ve kavrayışlarına dayalı açıklamaları (Kendi dünyalarının yansıması olan açıklamalar), akla ve mantığa dayalı açıklamaları, kültüre (dil) bağlı açıklamaları, ayeti zamanın olayları ile irtibatlandırarak açıklamaları şeklinde kategorize ettik. Çalışmamızda bütün bu hususları örnekleriyle genişlemesine ele aldık.

Anahtar Kelimeler: Öznellik, ihtilaf, müşahede, kavrayış, akıl- mantık, kültür, olay.

Muhammad's Companion's Subjectivity In Exegesis

Abstract

It is imposible to think about meaning beyond the relationship between text and the interpreter. Its meaning is subjectivity. Muhammad's companions like any other person, did not avoid to present their subjektivty on the explaining of

* Bu makale, 22-23 Mayıs 2015 Sivas'ta yapılan "Kur'an ve Sahabe" (12. Tefsir Akademisyenleri Buluşması) Sempozyumu'nda sunulan tebliğin gözden geçirilmiş halidir.

** Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

Qur'an's verses. Their subjectivity in exegesis is as follows; comments that are based on witness, comments that are based on comprehension, comments that are based on reason, comments that are based on language (culture) and comments that are based on which cases that occurred at the time of the companions. In this study, I broadly discussed about all these matters with examples.

Keywords: *Subjectivity, dispute, witness, comprehension, reason, culture, case.*

Giriş

Kur'an, belli bir zaman ve mekânda, kendisiyle aynı zaman ve mekânı paylaşan bir muhatap kitlesine hitaben nazil olduğundan, ilk ve doğrudan muhatapların Kur'an karşısındaki durumları, elbette sonraki nesiller gibi değildi. Vahiy onlara kendi ana dillerinde gelmişti ve onlarla aynı dilden konuşuyordu. Metin ile muhatap arasında zaman farkı bulunmuyordu. Onlar ne dediğini anladıkları bir Kitap'a iman ettiler ya da inkâr ettiler. Dolayısıyla Kur'an'ın ilk muhatapları açısından 'anlama sorunu', esasen bir düşünme ve akletme sorunuydu. Nitekim Kur'an'daki birçok ayet, kâfirlerin Kur'an'ın ne dediğini değil, ne demek istediğini anlamamakla suçluyor, onları 'düşünme, akletme ve öğüt alma yeteneklerini kaybetmiş kimseler' olarak tavsif ediyordu. Bu sebepten Kur'an'la muhatapları arasında herhangi bir iletişim sıkıntısı yaşanmamış, Hz. Peygamber'in muhalifleri, kendisine, söylediklerini dil düzeyinde anlamadıklarına dair herhangi bir şikâyette bulunmamışlardır.¹

Ancak Kur'an'ın onların ortamına ve dilinde inmesi, on-

¹ Dücane Cündioğlu, *Anlam'ın Tarihi*, Tıbyan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 45 vd.

ların hepsinin eşit düzeyde Kur'an'ın bütün parçalarını anladıkları anlamına gelmemektedir. Bunun birçok nedenleri vardır. Bilindiği gibi, Kur'an 23 sene gibi uzun bir zaman diliminde olaylara binaen inmiştir. Bu nedenle, bütün sahabenin ayetlerin arka planı diyebileceğimiz olayların bağlamını bilmesi, bunları zapt edip kaydetmesi ve olaylarla ayetler arasında irtibat kurması mümkün değildir. Tefsir kitaplarında geçen sahabenin açıklamalarından bunu açık bir şekilde müşahade etmekteyiz. Diğer taraftan her insan için geçerli olduğu gibi, sahabe de yaradılış itibariyle akıl, zeka, kavrayış farklılığına sahip olup hepsi aynı fikri ve zihni seviyeye sahip değillerdi. Keza, Kur'an evrensel bir kitap olup bütün çağlara ve dönemlere mesaj verme özelliğine sahiptir. Dolayısıyla onun bazı pasajları-özellikle kozmoloji ile ilgili pasajlar- her çağın sahip olduğu bilgi ve kültür donanımı doğrultusunda yeniden anlaşılabilir, yorumlanabilir.

Bütün bunlardan dolayı diyebiliriz ki sahabenin hepsinin müşahedeleri aynı olmamıştır. Keza onların, her insan için geçerli olan zeka ve kavrayışı da aynı değildi. Diğer taraftan Kur'an evrensel bir kitap olup bütün çağlara mesaj verme özelliğine sahiptir. Bu sebepten onun özellikle kozmoloji ile ilgili ayetleri her çağın ulaştığı bilgi doğrultusunda farklı anlaşılabilir. Bütün bunlar sahabenin bilgi seviyelerinin farklı olmasını doğurmuştur. İşte onlar sahip olduğu bu müşahade, bilgi ve o kültür çerçevesinde Kur'an'ı açıklamaya çalışmış; açıklamalarını, müşahedelerine, bilgi ve kavrayışlarına, akıl ve mantıklarına, Kur'an'ın bütününe, kültüre (dil) ve zamanın olaylarına dayalı olarak yapmışlardır. Kısaca onlar sonraki nesiller kadar olmasa da bir öznel faaliyet içinde olmuşlardır.

I. Sahabenin Öznelliği

Sahabenin öznelliğine geçmeden önce öznelliği kısaca

tarif edelim. Öznelikle ilgili tariflere baktığımızda çeşitli bilim disiplinleri, özneliğe kendi disiplinleri açısından bir anlam ve fonksiyon yüklemişlerdir. Farklı anlam periferilerine sahipmiş gibi görünse de, esas itibarıyla farklı disiplinlerin özneliğe yükledikleri anlamların ortak bir çerçeveyi paylaştığı görülür. Buna göre öznelik; nesne, olay ve olguları algılamada öznenin kişisel niteliklerinin belirleyici olmasıdır.² Ancak Felsefi Antropoloji açısından öznelik, keyfilik olup insanın kararlarında, tavırlarında ve günlük her türlü ilişkilerinde o ilişkinin taalluk ettiği, nesneye, 'şey'e uygun olan karar ve tavır takınmak değil, bilakis insana fayda getiren yönü ön plana çıkarmaktır.³ Bugün günlük hayatta kullanılan ve öznelikten anlaşılan da budur.

Biz burada öznelikle, hakikatin özneye göre var olduğunu, özne vasıtasıyla varlık kazandığını, öznel olduğunu, ancak 'öznel'in, 'öznenin arzusuna bırakılmış' şeklinde yorumlanamayacağını anlıyoruz.⁴ Sonuç olarak biz, öznelikle, günlük hayatta kullanılan, öznenin keyfilliğini, çıkarıcılığını ve metotsuzluğunu anlamıyoruz. Bilakis yorumlama sürecinde var olan özneyi, onun varlığını ve etkinliğini anlıyoruz.

Peygamber döneminde- nassın oluşum dönemi- nassla olgu ilişki içindeydi. Örneğin, bir ifk hadisesi vuku buluyor bunun arkasından bu konu ile ilgili ayetler peş peşe geliyordu. Sahabe dönemine gelince, olguların ve yaşam ahvalinin sürekli değişmesi, yeni meseleleri gündeme getirdi. Nasslar oradaydı ama olgu değişmişti. Tam da bu aşamada nassın yorumlanması ve yorumlara dayalı uygulanışı, sahabe arasın-

² Orhan Hançerlioğlu *Felsefe Ansiklopedisi (Kavramlar ve Akımlar)*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1978, s. 112 vd.

³ Takiyettin Mengüşoğlu, "Sübjektivlik ve Objektivlik Fenomeninin Felsefi Antropoloji Bakımından Tahlili", *Felsefe Aktivi*, c. 3, sayı 3, 1957, s. 106-110.

⁴ Stephen Mulhall, *Heidegger ve 'Varlık ve Zaman'*, çev.: Kaan Öktem, Sarmal Yay., İstanbul 1998, s. 145.

da bazı meselelerde ihtilafın zuhuruna sebep oldu. Onların ihtilafları şöyle betimleyebiliriz:

-Onlardan her biri kendilerine inen Kur'an'ı anladılar. Nassı anlama konusunda, insanların bir konuda veya herhangi bir nassı anlamada ihtilaf ettikleri gibi, akli kabiliyetlerine göre farklılık sergilemişlerdir.

-Onlardan her biri, yanlarında bulunan hadislere itibar etmişlerdir. Elbette ezberlerindeki hadis miktarı hususunda da birbirlerine eşit değillerdi. Zira biri Hz. Peygamber'den bir şey alıyor diğeri bunu almamış olabiliyordu. Sonra sünneti anlama hususunda da ihtilaf ediyorlardı.

-Onlardan her biri, meselelere bakışta ve hüküm vermede kişisel bir bakış açısına sahiptiler (re'ye ihtilaf).⁵

İşte onlar ellerindeki veriler çerçevesinde, akli kabiliyetlerini kullanarak hükümler vermişlerdir. Dolayısıyla birbirlerini eleştirmişler ve aralarında ihtilaf etmişlerdir. Ancak onların öznelliğe ihtiyaçları hiçbir zaman sonraki muhatabınki kadar olmamıştır. Bunun en önemli sebebi de Kur'an'ın onların dilinde inmiş olması ve olayları bilmeleriydi.

A. Tefsirde Sahabenin Birbirlerini Eleştirmesi

Tefsirde sahabenin birbirlerini eleştirdiklerini bilmekteyiz. Hatta bu hususta Hz. Aişe'nin sahabeye yönelttiği eleştirileri meşhurdur. Zerkeşi (ö. 794) Hz. Aişe'nin sahabeye yönelttiği eleştirileri bir kitap halinde toplamış ve bu eser Türkçeye tercüme edilmiştir.⁶ Ayrıca bu konuda son zamanlarda sahabe ve tabiunun genelini içine alan bir çalışma "*Tefsirde Sahabe ve Tabiunun Eleştirisi*" adı altında Suudi Arabistan'da doktora çalışması olarak yapılmış ve basılmış-

⁵ Müslim Abdullah, *Eseru't-Tetavvuri'l-Fikrî fi't-Tefsîr fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1984, s. 138-141.

⁶ Bedruddin Zerkeşi, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, Yayına Hazırlayan.: Bünyamin Erul, Otto Yayınları, Ankara 2014.

tır.⁷ Yazar eserinde, tefsirde eleştirinin Hz. Peygamber’le başladığını, Hz. Peygamber’in bazı sahabenin Kur’an ayetleri hakkındaki yanlış anlamalarını düzelttiğini ve böylece nebevî tenkidin sahabe üzerinde etkili olduğunu, bu tavrı sahabe ve tabiunun da sürdürdüğünü teorik ve pratik olarak genişlemesine ele almıştır.

Rivayet edildiğine göre, bir adam Abdullah ibn Mesud’un yanına gelir. Abdullah ibn Mesud adama nerden geldiğini sorar. Adam Şam’dan geldiğini söyler. Bunun üzerine İbn Mesud, orada kiminle karşılaştığını sorar. Adam Ka’b ile karşılaştığını ve kendisine göklerin bir meleğin omzu etrafında döndüğünü haber verdiğini ifade edince İbn Mesud, Ka’b hata etti der ve Fâtır suresinin 41. ayetini okur: “*Doğrusu, zeval bulmasın diye gökleri ve yeri tutan Allah’tır. Eğer onlar zevale uğrarsa O’ndan başka, and olsun ki onları kimse tutamaz. O, şüphesiz Halimdir, bağışlayandır.*”⁸ Görüldüğü gibi İbn Mesud, Ka’b’in sözünü Kur’an ayetine aykırı görerek eleştirmiştir.

Sahabenin birbirini eleştirdiği gibi, eleştiren sahabenin eleştirisinden döndüğüne de şahit olmaktayız. Rivayet edildiğine göre Abdullah İbn Ömer, İbn Abbas’ı tefsirdeki cüretinden dolayı tenkit ederdi. Bir gün bir adam kendisine geleerek Enbiya suresi 30. “*İnkar edenler, gökler ve yer yapışıkken onları ayırdığımızı ve bütün canlıları sudan meydana getirdiğimizi bilmezler mi? İnanmıyorlar mı?*” ayetinin tefsirini sorar. İbn Ömer o kişiyi İbn Abbas’a göndererek ona sormasını, sonra da ne cevap verdiğini gelip kendisine haber vermesini söyler. İbn Abbas ayetle ilgili şunları söyler: Gökler bitişikti yağmur yağdırmıyordu. Yeryüzü bitişikti bitki bitir-

⁷ Abdüsselam b. Salih b. Süleyman Carullah, *Nakdû’s-Sahabe ve’t-Tabiîne Littefsîr*, Daru’t-Tedmuriyye, Riyad 2009.

⁸ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Câmi’u’l-Beyân ‘An Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, Daru’l-Fikr, Beyrut 2001, XXII. 155.

miyordu. Allah yeryüzü halkını yaratınca gökleri yağmurla, yeryüzünü bitkilerle yardı. Adam dönüp İbn Ömer'e bunları haber verince İbn Ömer, işte şimdi gerçekten İbn Abbas'a Kur'an hakkında ilim verilmiş olduğunu anladım, Kur'an tefsirindeki cüreti hoşuma gitmiyordu, şimdi gerçekten ona Kur'an hakkında ilim verildiğini anladım der.⁹

İşte "sahabeden her biri, diğerinde gördüğü eksikliği ve yanlışlığı giderme lüzumunun dini şuuruna sahip bulunuyordu. Bilhassa hadis ve fıkıh kitapları bu nevi ilmi yardımlaşma misalleriyle doludur."¹⁰

B. Tefsirde Sahabenin Aralarında İhtilaf Etmeleri

Sahabe aralarında ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaf tenevvü ihtilafı mıydı? yoksa tezat ihtilafı mıydı? meselesi konumuz açısından fazla önem arz etmemektedir. Sahabe çok olmasa da bize ulaştığı kadarıyla birçok meselede ihtilaf etmişlerdir. Tefsir kitaplarını okuduğumuzda bunları açıkça görürüz. Hatta tefsir kitaplarında bir konu hakkında aynı sahabiden birden fazla farklı görüşün nakledildiğini bulabilmekteyiz. Bu ise onların öznelliğinin en büyük kanıtıdır. Konuyu bir örnekle açalım.

Duhan suresi 10. ayette "Göğün, insanları bürüyecek ve gözle görülecek bir duman çıkaracağı günü bekle." gökten insanları kaplayacak bir duman çıkacağından bahsedilir. Sahabe bu duman hakkında ihtilaf etmişlerdir. Hz. Ali, İbn Ömer ve İbn Abbas bu dumanın kıyametten evvel semadan gelecek bir duman olduğunu söylerken, İbn Mesud bu dumanın kıyamet dumanı olmadığını, Hz. Peygamber zamanında vuku bulan bir olayla ilgili olduğunu ifade eder. Kureyş Hz. Peygamber'e isyanda ileri gidince Allah'tan onlara Hz.

⁹ Imadu'd-Din Ebu'l-Fida İsmail b. Umer İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1987., III. 187.

¹⁰ Mehmed Said Hatiboğlu, *Müslüman Kültürü Üzerine*, Kitâbiyât, Ankara, 2004, s. 14.

Yusuf'un seneleri gibi kıtlık isabet ettirmesini niyaz eder. Bunun üzerine onları kıtlık yakalar, öyle ki kemik ve hatta yenmeyecek şeyler yerler. Açlıktan yer ile gök arasında duman görürler, konuşanın sesini işitir, dumandan sesini duyamazlardı.¹¹ Taberi (ö. 310) bu ihtilafta İbn Mesud'un görüşünün daha doğru olduğunu, ayetin bağlamına bu yorumun uyduğunu ifade eder.¹²

Sahabe aralarında ihtilaf etmelerine rağmen, daima karşı re'ye saygı göstermiş, karşı tarafı re'yinden dönme hususunda ilzam etmemişler, onlara saldırıda bulunmamışlar, fîsk, bidat veya küfürle itham etmemişler, aralarındaki ilmi asaleti her zaman korumuşlardır. Keza onlar ihtilaf ettiklerinde bilgili kişilere müracaat etmişler, hak, gerçek karşı tarafın re'yi de olsa hemen o görüşe dönmüşlerdir.¹³

Bu gerçeği Muhammed Hamidullah şöyle ifade eder: "Görüş ayrılıkları sahabenin büyükleri arasında dahi ortaya çıkabilmekteydi. Doğal olarak, Ebu Bekir ve Ömer, Ali, Zeyd b. Sabit ve İbn Mesud gibi sahabiler arasında görüş ayrılıkları çıkmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.) irtihal ettiği için de son sözü söyleyecek kimse yoktu. Dolayısıyla herkes kendi görüşü üzere kalmıştır. Bu durum, süreci tedrici olarak fikhî mezheplerin oluşumuna götürmüştür. Fakat zikre şayan bir durum var ki, o da sahabenin bizi dehşete düşüren gönül genişliği ve aralarındaki görüş ayrılıklarına rağmen birbirlerine tahammülleridir. Onlar ihtilafların ilmin gelişmesine katkısına inandıklarını gösterircesine daima içtihadı teşvik ediyorlardı. Ashab, kişileri ferdi içtihatlarından asla alıkoymamıştır. Öyle ki, İbn Kayyim'in zikrettiği 'Ümmetimin (alim-

¹¹ Bkz.: Taberi, XXV. 126-132; İbn Kesir, IV. 147-148; Kur'an tefsirinde sahabenin ihtilafı konusunda daha fazla örnek için bkz.: Mehmet Zeki Süslü, *Kur'an Tefsirinde Sahabenin Görüş Farklılıkları*, S. D. Ü. S. B. E., Isparta 2009, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 22-79.

¹² Taberi, XXV. 131.

¹³ Bkz.: Carullah, 130-137.

lerinin) ihtilafı rahmettir!’ hadisiyle amel ediyor gibiydiler. Bu duruma örnek bulma konusunda hiç zorlanmıyoruz.”¹⁴

II. Tefsirde Sahabenin Öznelliğinin Enstrümanları

Sahabe tefsirini temelde iki kategoride görmek mümkündür:

1. Müşahedelerine dayalı açıklamaları

2. Kişisel bilgi ve kavrayışlarına göre yaptıkları açıklamalar

Ancak biz sahabenin öznelliğinin enstrümanları olarak isimlendirdiğimiz bu kategorileri; Sahabenin müşahedelerine dayalı açıklamaları, kişisel bilgi ve kavrayışlarına dayalı açıklamaları (Kendi dünyalarının yansıması olan açıklamalar), akla ve mantığa dayalı açıklamaları, kültüre (dil) bağlı açıklamaları, ayeti zamanın olayları ile irtibatlandırarak açıklamaları şeklinde ele alacağız. Bunların hepsi ikinci kategori içinde değerlendirilebilecek ayrımlardır. Ancak biz böyle yaparak, konuya daha ayrıntılı bakmayı amaçladık. Şimdi bunları tek tek ele alalım.

A. Müşahedelerine Dayalı Açıklamaları

Sahabe Kur’an ayetlerinin hangi sebep ve maksatla, kimler hakkında indiklerini veya hangi olaylarla ilgili olarak indirildiğini bilen kimselerdi. Yani onlar olayların toplumsal-kültürel ve dış bağlamını biliyorlardı. Dolayısıyla sahabenin Kur’an’la vakıa/olgu arasındaki bağlantıyı, sonraki nesillerden daha sağlıklı bir biçimde kurabildiklerini kabul etmek zorunludur.

Bu bağlamda tefsir tarihinde Hz. Ali ve İbn Mesud gibi sahabeyle isnat edilen şu söz meşhurdur: “Hiçbir sure-ayet inmemiştir ki onlar, ne hususta, kimin hakkında ve nerede

¹⁴ Muhammed Hamidullah, Sahabe Devrinde İçtihat, çev.: Ahmet Yasin Küçükıryaki, Diyanet İlmî Dergi, c: 49, s: 1, Ocak-Şubat-Mart 2013, s. 74.

indiğini bilmeyeyim.”¹⁵

Suphi es-Salih (ö. 1407) sababenin bu sözlerinin lafzi manasıyla alınmaması gerektiğini ifade eder. Zira onlar bu sözleriyle, ya Arapların mübalağa sanatına uyararak Kur’an’a gösterdikleri ilgiyi ve onunla ilgili olan her şeyi takip ettiklerini ifade etmek istemişlerdir, ya da Hz. Peygamber zamanında duyduklarına ve şahit olduklarına hüsn-i zan besleyip bildiklerini halka aktarma ve ölümleriyle bu bildiklerini beraber götürmeme arzularından böyle konuşmuşlardır. Nüzul süreci boyunca, bir olay veya olaylardan sonra her an için bir veya birkaç ayet geliyordu. Yahut en azından her an için gelmesi ihtimal dâhilindeydi. Dolayısıyla vahiy, bir olay veya olaylardan sonra bir veya birkaç ayet getiriyordu. O halde sahabenin, her inen ayetin nüzul sebebini tespit edecek vakitlerinin olması, ayetlerin indiği zaman ve mekânda her zaman için hazır bulunmaları mümkün değildir.¹⁶

Buradan anlaşılan Kur’an 23 sene gibi uzun bir zaman dilimi içerisinde olaylara bağlı olarak inmiş bir kitaptır. Dolayısıyla sahabenin hepsinin aynı düzeyde, özelde ayetlerin nüzul sebepleri diyebileceğimiz iniş bağlamlarını, genelde ise, olayların dış bağlamını bilip onları kaydetmeleri, hafızalarında tutup sonra da bunları değerlendirmelerinin zor bir iş olduğudur.

Bu bağlamda, Zerkeşi’nin (ö. 794) Hz. Aişe’nin sahabe-ye yönelttiği eleştirileri topladığı kitabı incelendiğinde Hz. Aişe’nin eleştirilerinde, sahabenin olayın bağlamını bizzat müşahade etmedikleri veya tam zapt edemedikleri, yani olayların bağlamını tam bilemedikleri konusunun ön plana çıktığını görürüz. Hatta Hz. Aişe’nin zaman zaman kendisinin de bu konuda eleştirildiğini müşahade etmekteyiz. Bu konumuz

¹⁵ Buhari, Fedâilu’l-Kur’an, 8.

¹⁶ Subhi es-Salih, *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Daru’l-İlm Li’l-Melâyin, Beyrut 2009, s.132-133.

açısından önemi haizdir. Zira onların müşahedeye dayalı açıklamaları, yani bağlamı tam olarak bilmeleri kaynak değeri açısından önemi yüksektir. Şimdi konuyu örneklerle açalım.

Hz. Aişe, Ebu Hureyre'nin Hz. Peygamber'den naklettiği “Allah yolunda (basit) bir kırbaç vermem benim için bir veled-i zina azat etmekten daha sevimlidir.” rivayeti ile ilgili olarak şunları söyler: Allah Ebu Hureyre'ye rahmet eylesin, hem yanlış işitmiş hem de yanlış nakletmiştir. “Fakat o, sarp yokuşa atılmadı. Sarp yokuşun ne olduğunu sen ne bileceksin. O tutsak bir boynu çözmek (köle azat etmektir.)”¹⁷ ayeti inince, sahabe Hz. Peygamber'e şöyle dedi: Ey Allah'ın Resulü! Bizim azat edeceğimiz kölelerimiz yok. Bizden birinin sadece, kendine hizmet eden, işlerine koşturan siyah cariyeleri var. Eğer onlara emretsek de, zina etseler ve çocuk doğursalar; biz de onları azat etsek, ne dersiniz? diye sorunca Rasullullah bunun üzerine bu sözü söylemiştir.¹⁸

Buradan anlaşılan odur ki, Hz. Aişe olayın bağlamını iyi bilmektedir, Ebu Hureyre ise bilmemektedir. Dolayısıyla Hz. Aişe'nin bu müşahede tecrübesi, Hz. Peygamber'in sözünü ayetle ilişkilendirerek hem ayetin arka planını ortaya koyup ayetin daha iyi anlaşılmasını sağlamış, hem de Hz. Peygamber'in sözünün yanlış anlaşılmasını engellemiştir.

Diğer taraftan Hz. Aişe'nin kendisinin de aynı konuda eleştirildiğini görmekteyiz. İbn Ömer'den Bedir savaşı ile ilgili şu rivayet: “Hz. Peygamber Bedir'de (müşrik ölülerinin topluca gömüldükleri) çukurun başına varıp ‘Rabbinizin size vadettiği şeyin gerçek olduğunu gördünüz mü? dedikten sonra ‘Onlar şimdi benim dediklerimi işitiyorlar’ buyurdu.” nakledilir. Bu olay Hz. Aişe'ye haber verilince o: Hz. Peygamber, ancak ‘On-

¹⁷ Beled, 90/11-13.

¹⁸ Suûd İbn Abdullah el-Füneysân, *Merviyâtü Ümmi'l-Mü'minîn Aişe Fi't-Tefsîr*, Mektebetü't-Tevbe, Riyad 1992, s. 448-449; Zerkeşi, 43.

lar şimdi benim söylediklerimin hak olduğunu biliyorlar' demiştir dedi ve bu bağlamda Fatır suresinin 22. ayetini "...Sen, kabirde bulunanlara işittirecek değilsin." delil getirmiştir.¹⁹

Süheyli (ö. 583) Hz. Aişe'yi bu sözünden dolayı birkaç noktadan eleştirmiştir ve ilk ve en önemli eleştirisi konumuzla ilgilidir: "Hz. Aişe orada bulunmamıştı. Başkaları ise orada buldukları için Hz. Peygamberin lafzını daha iyi bellemişlerdir. Nitekim onlar ona 'Ey Allah'ın Resulü! Kokmuş kokuşmuş bir ceset topluluğuna mı sesleniyorsun?' deyince o 'Siz benim dediklerimi onlardan daha iyi işitemezsiniz.' buyurdu."²⁰

Gördüğümüz gibi Süheyli, Hz. Aişe'nin bizzat olaya şahit olmadığını dolayısıyla Fatır suresinin ilgili ayetini yanlış açıkladığını ifade etmektedir. Yine Süheyli'nin bu eleştirisi, Hz. Aişe'nin Kur'an'a arz uygulamalarına dayanan açıklamalarının tümünde isabetli olmadığını da gösterir.²¹

Başka bir örnek, Urve b. ez-Zubeyr'in "Safa ve Merve Allah'ın sembollerindedir. Kim Beyt'i hacceder veya umre yaparsa, o ikisini sa'y etmesinde bir günah yoktur ..." ²² ayeti ile ilgili olarak Hz. Aişe'ye, "Ben, Safa ile Merve arasında sa'y etmeyen kişiye bir şey gerekmez kanaatindeyim. O ikisi arasında sa'y etmesem buna aldırış etmem!" deyince Hz. Aişe şöyle dedi: "Ey kız kardeşimin oğlu! ne kötü söyledin! (Safa ile Merve arasını) hem Rasulullah (s), hem de (ona uyararak) Müslümanlar sa'y etti ve böylece sünnet oldu. Önceleri Müşelle'deki tağut Menat için hac yapan cahiliyye müşrikleri Safa ile Merve arasını sa'y etmezlerdi. İslam gelince Hz. Pey-

¹⁹ Buhari, *Megazi*, 8; Zerkeşi, 45.

²⁰ Bkz.: Zerkeşi, 45.

²¹ Bünyamin Erul, "Hz. Aişe'nin Metin Tenkidinde Kullandığı Yöntem", Zerkeşi, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yöneltilmiş Eleştiriler* içinde, Yayına Hazırlayan.: Bünyamin Erul, Otto Yayınları, Ankara 2014, s. 183.

²² Bakara, 2/158.

gamber'e bunu sorduk. Bunun üzerine Allah (c.c.) bu ayeti indirdi. Eğer senin dediğin gibi olsaydı ayet, "o ikisini sa'y etmemesinde bir günah yoktur" şeklinde olurdu."²³

B. Kişisel Bilgi ve Kavrayışlarına Dayalı Açıklamalar (Kendi Dünyalarının Yansıması Olan Açıklamalar)

İnsanların algı, kavrayış, bilgi ve tecrübe seviyeleri farklıdır. Dolayısıyla, her kişinin olguları ve olayları algılaması ve değerlendirmesi farklılık arz eder. Bunun sebebi bir taraftan metinler, yani metinlerin dili, diğer taraftan da insanın yaratılışı ve içinde bulunduğu kültür ortamıdır. Araştırmalar, her insanın ilgi, alaka, hal, tutum, davranış, huy, mizaç, zekâ, muhayyile ve akıl bakımından diğerlerinden farklı olduğunu ve bu farklılığın onların eşyayı algılamalarını etkilediğini ortaya koymaktadır.²⁴ Locke'nin "önceki bir idrake dayanmayan hiçbir düşünce yoktur" ve Didier Erasnus'un 'bende, benden gelmeyen hiçbir şey yoktur' şeklindeki ifadelerinde olduğu gibi her birey, aynı nesne, hareket veya olayı farklı şekilde idrak eder. Hatta aynı kişinin değişik yer ve zamanlardaki idrakleri bile farklılık arz etmektedir.²⁵

Bu durum sahabe için de geçerlidir. Sahabe ahiret, kozmoloji ve diğer konularla ilgili ayetleri açıklarken kişisel bilgi, ilgi, kavrayış ve muhayyileleri doğrultusunda açıklamalarda bulunmuşlardır. Özellikle ahiretle ve kozmoloji ile ilgili açıklamaları dikkat çekicidir. Şimdi bunları örneklerle açıklayalım.

Al-i İmran suresinin 180. ayetinde Allah şöyle buyurur: "*Allah'ın kendilerine lütfundan verdiği nimetlerde cimrilik edenler, bunun, kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar.*

²³ Buhari, *Hacc*, 79.

²⁴ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yay., İstanbul 2010, s. 43-44.

²⁵ Günay Karaağaç, *Dil, Tarih ve İnsan*, Akçağ Yay., Ankara 2002. , s. 26-27.

Hayır! O kendileri için bir şerdir. Cimrilik ettikleri şey kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır...” Ayette cimrilerin ahiretteki durumlarından bahsedilerek cimrilik ettikleri şeyin ahirette boyunlarına dolacağı ifade edilir, ancak bunun boyunlarına nasıl ve ne olarak dolacağı ile ilgili bir açıklama yapılmaz. Hz. Peygamber’den bu hususta farklı varyantta hadisler nakledilmiş olup onlardan biri şöyledir: “ *Bir kişinin akrabası kendisine gelir ondan Allah’ın kendisine verdiği fazlalıktan vermesini ister o da onu vermekte cimrilik ederse, kıyamet günü cehennemden kendisine erkek bir yılan çıkarılır dilini çıkarıp boynuna dolanır.*” sonra Hz. Peygamber bu ayeti okur.²⁶

Ayetin bu kısmı ile ilgili olarak seleften farklı açıklamalar yapılmıştır. Onlardan biri İbn Mesud’un Hz. Peygamber’in rivayetine yakın manada bir açıklamasıdır: “*Bu (cimrilik ettiği şey) yılan olup onun başını gagalayacak ve ben senin cimrilik ettiğin malınım diyecektir.*”²⁷ Bu açıklamanın, İbn Mesud’un muhayyilesinin ürünü olduğu açıktır. Taberi (ö. 310) konu ile ilgili yorumları zikrettikten sonra bu ayetin yorumu ile ilgili zikredilen kavillerden en uygununun, Hz. Peygamber’den nakledilen haberlerdir, zira Allah’ın bu ayetle neyi ifade ettiğini kendisine vahyin geldiği Hz. Peygamber’den daha iyi kimse bilemez açıklamasında bulunur.²⁸

İbrahim suresi 48. ayetinde “*O gün yer, başka bir yere, gökler de başka göklere dönüştürülür ve insanlar bir ve kahhar olan Allah’ın huzuruna çıkarlar.*” buyrulur. Ayette kıyamet günü yerin başka bir yere, göklerin de başka bir göklere dönüşeceği bildirilir. Ayetle ilgili olarak İbn Mesud: Yer, haksız yere kanın dökülmediği ve günahın işlenmediği gümüş

²⁶ Nesâî, *Zekat*, 71; Ahmet, *Müsned*, V. , HN.: 20052, 20067; Hadisin farklı varyantları için bkz.: Taberi, IV. 232-233.

²⁷ Taberi, IV. 232.

²⁸ Taberi, IV. 234.

gibi beyaz, temiz bir yere dönüşecektir. Hz. Ali ve İbn Abbas'tan benzer rivayetler gelmiştir. İbn Mesud'dan yeryüzünün ateşe dönüşeceği bilgisi de nakledilmektedir. Yeryüzünün ekmeğe benzer bir şekle ve bilmediğimiz başka bir yere ve başka bir göklere dönüşeceği açıklamaları da yapılmıştır.²⁹

Taberi (ö. 310) yukarıda sıraladığımız farklı açıklamaları zikrettikten sonra şöyle der: “Bu görüşlerin en doğru olanı, kıyamet gününde yeryüzü ve gökler, bu dünyadaki yer ve göklerden başka bir yer ve göklere çevrilecek görüşüdür. Yeryüzü ve göklerin gümüşe, ateşe ve ekmeğe şekline dönüşmesi mümkündür. Bunlardan başkasına dönüşmesi de mümkündür. Elimizde bunlardan hangisinin olacağını zorunlu kılacak bir haber yoktur. Dolayısıyla bu hususta ayetin zahirinin delalet ettiği dışında bir şey söylemek sahih değildir.”³⁰ Bu açıklamalarından da anlaşılmaktadır ki, yukarıda sahabeden nakledilenler, onların bilgi birikimine dayalı, kendi dünyalarını yansıtan açıklamalardır. “Nitekim bu ifade, Kıyamet Günü'nde vuku bulacak olan ve bütün tabii olguları ve dolayısıyla bilinen tüm evreni içine alacak olan toplu ve kökten değişime ilişkin bir ima durumundadır. Bu değişim mahiyeti itibariyle insanın tanıyıp bildiği ya da tasavvur edebildiği şeylerin ötesinde olduğu için, Kıyamet Günü'nde neler olacağına dair Kur'anî tasvirlerin hepsi, kaçınılmaz olarak, temsili terimlerle ifade edilmiştir.”³¹

Nahl suresi 88. ayetinde inkar eden ve insanları Allah'ın yolundan alıkoyanların, yapmakta oldukları bozgunculuklarına karşılık ahiret gününde azaplarının üstüne azap ekleneceği bildirilir. Ayette zikredilen “*azap üstüne azap ek-*

²⁹ Taberi, XIII. 289-294.

³⁰ Taberi, XIII. 295.

³¹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev.: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yay., İstanbul 1996, II. 512.

lenmesi-zidnâhüm azâben fevka'l-azâb" ifadesi İbn Mesud tarafından Akrep ve yılan olarak açıklanmıştır.³²

İnsan suresi 10. ayetinde dünyada iyi kimselerin-ebrâr, mal sevgisine rağmen yoksulu, yetimi ve esiri doyurduklarından bunu da karşılık beklemeden sırf Allah rızası için yaptıklarını, zira *asık suratlı-abûsen, çetin-kamtarîran* bir günden (o günün azabından) Rabblerinden korktuklarından bahsedilir. Ayette geçen ve kıyametin asık suratlı ve çetin sıfatlarını İbn Abbas şöyle açıklar: O gün kafir suratını asar-somurtur taki gözlerinin arasından katran gibi ter akar.³³ Başka bir haber de de İbn Abbas, abûsen'i dar, kamtarîran'ı ise uzun diye açıklamıştır.³⁴ Surenin 15-16. ayetlerinde devamla iyi kimselerin cennette "*Etraflarında gümüş kaplar, billur (gibi görünen ama aslında) gümüştten olan kâseler doluşturılır...*" denilmektedir. İbn Abbas bu bağlamda da şunları söyler: Cennette her ne varsa mutlaka dünyada insana onun benzeri verilmiştir. Bundan sadece gümüştten billur gibi kaplar müstesnadır. Dünya gümüştünden bir parça alıp onu sinek kanadı gibi inceltinceye kadar dövecek olsan yine de onun içinde bulunan suyu görmezsin; fakat cennetin billur kapları, billur şeffaflığında gümüş gibidir.³⁵

Keza surenin 17-18 ayetlerinde devamla iyilere "*Orada onlara, karışımında zencefil bulunan ve selsebil olarak adlandırılan bir pınardan (alınan) bir içki kadehten içirilecektir.*" buyrulur. Ayette geçen "*selsebilen*" kelimesini Zeccâc (ö. 311) dilde selametın en uç noktasını ifade eden bir sıfat olduğunu söyler.³⁶ Yani boğazdan inmesindeki selamet ve içi-

³² Taberi, XIV. 188.

³³ Taberi, XXIX. 228.

³⁴ Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi, *el-Câm'i li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 2004, XIX. 121.

³⁵ Kurtubi, XIX. 126.

³⁶ İbrahim b. Muhammed b. Seriy ez-Zeccâc, *Ma'âni'l-Kur'ân ve İ'râbu*, thk.: Abdülcelil Abduh Şelebi, Âlimu'l-Kütüb, Beyrut 1988, V. 261.

mindeki kolaylıktan böyle denmiştir.³⁷ Zemahşeri (ö. 538) ve Razi (ö. 604) tarafından nakledilen ve Hz. Ali'ye isnat edilen bir haberde Hz. Ali bu kelimeyi iki bileşenine ayırarak “sel sebilen-yolu sor/iste/ara” anlamında açıklamıştır.³⁸ Zemahşeri ve Razi bu açıklamayı uzak gördüklerini ifade etmişlerdir. Muhammed Esed bu açıklamaya katıldığını ifade ederek şöyle der: “Ali b. Ebî Tâlib, bileşik bir deyim olan selsebîl kelimesini sel sebilen (“yolu” sor/iste/veya ara)” şeklinde iki bileşenine ayırarak açıklamıştır: yani, “yararlı işler yapmak suretiyle cennete giden yolu ara”... Bu yorum, bana göre ikna edicidir; çünkü kişinin bu dünyadaki olumlu tavırlarının bir ruhsal sonucu olarak “cennet” kavramının temsili karakterine işaret etmektedir.”³⁹

Örneklerde gördüğümüz gibi sahabe ahiretle ilgili kavramlara kendi kültür, bilgi birikimi ve kavrayışlarına dayalı açıklamalar getirmişlerdir. Onlar Kur'an'ın kozmolojiden bahseden ayetlerine de bu doğrultuda anlam yüklemişlerdir. Şimdi bunu örnekleriyle açıklayalım.

Kur'an birçok konu gibi, kozmolojiden de bahseder. Bu bağlamda Kur'an'da şimşek, yıldırım ve gök gürültüsü gibi tabiat olayları farklı bağlamlarda zikredilir.⁴⁰ Sahabe bu kavramlarla ilgili; gök gürültüsüne melek, şimşeğe meleklerin kamçıları gibi açıklamalarda bulunmuşlardır.⁴¹

Şu bir gerçektir ki, Kur'an'ın indirildiği dönemlerde atmosferde meydana gelen tabii hadiselerin oluşum biçimleri

³⁷ Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1977, IV. 198.

³⁸ Zemahşeri, IV. 198; Fahrüddin er-Razi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1990, XXX. 250.

³⁹ Esed, III. 1218.

⁴⁰ Bkz.: Muhammed Fuad Abdulbaki, *el-Mucemu'l-Mufehres Li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim.*, İstanbul 1984, s. 118, 322, 408.

⁴¹ Bkz.: Taberi, I. 199-203; Celaledin es-Suyuti, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Mearif, Riyad 1987, II. 554-555.

bilinmiyordu. Ancak daha sonraları insanlık bunlarla ilgili birçok kanuniyeti keşfetmiş, bu meyanda şimşek, yıldırım ve gök gürültüsü gibi tabiat olaylarındaki geçerli kanunlar da keşfedilmiştir. Bu bakımdan denebilir ki, insanlar, ilmi ve fikri alanda daha ileri noktalara ulaştıkça Kur'an tefsirinin kaynakları da o ölçüde artmakta ve çeşitlilik kazanmaktadır. Çünkü Kur'an her seviyeden ve her muhitten insanla fikri ve hissi bağ kurma özelliğini sürdürmektedir. Bu durumda Kur'an'ı anlarken insanın ürettiği bilgiden yararlanmak en doğru yoldur. İnsanlığın oluşturduğu bilgi birikimine ulaşılacağını önceden bilen Allah tarafından gönderildiği içindir ki Kur'an, o bilgilerin sahipleriyle de gerçekçi bir zeminde ilişki kurabilmektedir. Dolayısıyla yukarıda zikrettiğimiz sahabe-nin bu olaylara dair açıklamalarının, o dönemin genel geçer anlayışını ve ulaştığı bilgi ve kültür birikimini yansıttığını rahatlıkla söyleyebiliriz.⁴²

Dolayısıyla sahabenin otoritesine dayandığı için bunları tek sahih tefsir olarak telakki edip yapışmak, Kur'an'ın delaletinin, ilk Müslüman neslin dönemine ait akli düzey ve kültürel çerçeveye sınırlandırılmasına yol açar. Bu ise, kültürde yerleşmiş bulunan, Kur'an'ın delaletinin zaman ve mekânın ötesine geçtiği şeklindeki yaygın anlayışla kökten çelişir.⁴³

Sahabenin bu bağlamdaki açıklamalarına başka bir örnek Lokman suresi 6. ayetidir: “İnsanlardan öylesi vardır ki, bilgisizce Allah yolundan saptırmak ve o yolu eğlenceye almak için, eğlencelik boş sözü satın alırlar...” Ayette geçen eğlencelik asılsız boş söz-lehve'l-hadîs İbn Mesud ve İbn Ab-

⁴² Halis Albayrak, “Elmalı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı”, *Elmalı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, 4-6 Eylül 1991, T. D. V. Yay., Ankara 1993, s. 166-167.

⁴³ Nasr Hamid Ebu Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı Metin Anlayışımız ve Kur'an İlimleri Üzerine*, çev.: Mehmet Emin Maşalı, Kitabiyat, Ankara 2001, s. 269.

bas'tan farklı varyantta nakledilen rivayetlerde şarkı olarak açıklanmıştır. Hatta İbn Mesud kendisinden bu ayet sorulunca kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin olsun ki, bu şarkıdır deyip bu sözü üç kere tekrarlamıştır.⁴⁴

Taberi (ö. 310), ayetle ilgili açıklamaları zikrettikten sonra en doğru olanın, ayet-i kerimede zikredilen “Boş söz-lehve’l-hadîs”den maksadın, kişiyi Allah yolundan alıkoyan ve Allah ve Resulü tarafından yasaklanan her türlü söz olduğunu söylemiş ve ayet-i kerimenin umumi olan ifadesinin bunu gerektirdiğini beyan etmiştir.⁴⁵

C. Akla ve Mantığa Dayalı Açıklamaları

Zerkeşi'nin (ö. 794) kitabında Hz. Aişe'nin sahabe'ye yönelttiği eleştiride kullandığı metottan birisi de işittiği haberleri, fetvaları akıl ve mantığına vurmasıdır. Buradan hareketle Hz. Aişe duyduğu haberler eğer akla ve mantığa uymuyorsa rahatlıkla bunu Hz. Peygamber dememiştir diyebilmiştir.⁴⁶ Aslında Hz. Aişe'nin bu tavrını biz İbn Abbas ve Hz. Ali gibi ileri gelen sahabenin genelinde de müşahade etmekteyiz. Görebildiğimiz kadarıyla onlar, Kur'an'ın tefsirinde bunu kullanmışlar, Kur'an'ın literal yapısından anlaşılacak yanlış anlamaları akıl ve mantıklarına vurarak açıklamaya çalışmışlardır. Şimdi buna birkaç örnek verelim.

Hud suresi 46. ayette “Allah: “Ey Nuh! O senin aileden sayılmaz; çünkü kötü bir iş işlemiştir; öyleyse bilmediğin şeyi Benden isteme. İşte sana öğüt, bilgisizlerden olma” dedi.” Hz. Nuh'un oğlunun kendi ailesinden sayılmayacağı ifade edilmektedir. İbn Abbas, Hz. Nuh'un kendi oğlu olmadığını, başkasından olduğunu ifade eden rivayetlerin aksine, ayette zikredilen çocuğun Hz. Nuh'un oğlu olduğu ve bir Peygam-

⁴⁴ Taberi, XXI. 66-67.

⁴⁵ Taberi, XXI. 68.

⁴⁶ Bkz.: Zerkeşi, 109-120.

ber eşinin hiçbir zaman zina yapmayacağını ifade etmektedir.⁴⁷ Buradan anlıyoruz ki İbn Abbas bir Peygamber eşinin zina yapmayacağını akıl ve mantığına vurarak izah etmiştir.

Hud suresinin 78. ayetinde Hz. Lut'un kavmine “*Ey Kavmin! İşte kızlarım. Onlar sizin için daha temizdir...*” ifadesiyle ilgili olarak İbn Abbas, Hz. Lut ne zina için ne de nikah için kızlarını kavmine arz etmiştir. Ancak şöyle demiştir: Onlar benim kızlarım sizin kadınlarınızdır, zira Peygamber bir kavmin arasında olduğunda o onların babasıdır.⁴⁸ Bütün bu açıklamalar Peygamberlerin hürmetini korumaya yönelik mantıki ve yerinde açıklamalardır.

Secde suresi 7. “*O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı-ahsene. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı.*” ayeti ilgili olarak İbn Abbas burada yaratmadaki güzelliğin fiziki güzellik olmadığını maymun örneğini vererek açıklar. Maymunun kalçası (dübür) güzel değildir, ancak Allah onu sağlam ve fonksiyonuna uygun bir şekilde, mahirane yaratmıştır⁴⁹ diyerek mantıki açıklama yapar. Zira Allah “yarattığı evrenin her türlü ayrıntısını onun için öngörülen fonksiyonlara uygun biçimde ve bizim bu fonksiyonları anlayıp anlamadığımızı ve kavrayışımızın ötesinde olup olmadığına bakmaksızın düzenlemiştir.”⁵⁰

Bakara suresi 121. ayetinde “*Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, onu gereği gibi okurlar...*” buyrulur. Ayette geçen “*Kur'an'ın gereği gibi okunması-hakka tilâvetihî*” ile ilgili olarak bazı müfessirler okumayı mücerret tilavet olarak anlarken, İbn Abbas ve İbn Mesud ona gereği gibi tabi olurlar, onun helal kıldığını helal, haram kıldığını da haram kılarlar,

⁴⁷ Taberi, XII. 59.

⁴⁸ Suyuti, Celaledin , *ed-Durru'l-Mensûr*, Daru'l-Fikr, Beyrut trs., IV. 457.

⁴⁹ Taberi, XXI. 99-100.

⁵⁰ Esed, II. 843.

tahrif etmezler diye yorumlanmıştır.⁵¹ Burada sahabe ayeti akıl ve mantığına vurarak ayette ifade edilenin mücerret kıraat-okuma olmadığını, daha geniş bir anlam ifade ettiğini anlamıştır.

D. Kur'an'ın Bütünlüğüne Referansta Bulunarak Yaptıkları Açıklamalar

Kur'an'ın ilk muhatapları kendi dillerinde konuşması sebebiyle Kur'an'ı dil düzeyinde anlıyorlardı. Kimse de onu dilsel açıdan anlamadığını söylemedi. Ancak dil düzeyinde anlamaları Kur'an'ı bir bütün olarak kavradıkları anlamına gelmiyordu. Onlar Kur'an'ı anlıyorlardı, ancak anladıkları bu sözü idrak edip kavramak için, onun üzerinde düşünüp, nazar etmeleri gerekiyordu.

Bu bağlamda sahabe neslinin Kur'an üzerinde temel teşkil eden bir konu, onların bireysel olarak Kur'an'ı referans alma tarzlarıdır. Yani, Kur'an'ın bütünlüğünü gözetmeleridir. Özellikle sahabeye atfedilen konuşmalar, sorulan sorulara verilen cevaplarda ortaya konulan görüşler ve Kur'an'ın doğru anlaşılmasına yönelik faaliyetleri bunun örneklerini taşır.⁵²

Sahabenin, Kur'an'ın siyak-sibak, iç ve dilsel bağlamı dahil Kur'an'ın bütünlüğüne referansta bulduklarının tefsirlerde örneklerini görmekteyiz. Şimdi buna birkaç örnek verelim.

Bakara suresi 124. ayetinde “*Rabbi İbrahim'i bir takım emirlerle denemiş, o da onları yerine getirmişti...*” geçen Hz. İbrahim'in sınıandığı emirlerle ilgili olarak müfessirler ihtilaf etmişlerdir. Hatta bu husustaki ihtilafın çoğu da İbn Abbas'a dayanmakta olup ondan değişik rivayetler nakledilmiştir.

⁵¹ Taberi, I. 661-662.

⁵² Geniş bilgi için bkz.: Selim Türcan, *Kimlik ve Kitab İlişkisi Bağlamında İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2010, s. 345-349.

Bunlar: 1. İbadetler. 2. Temizlik. Temizliğin beşi başta, beşi vücuttadır. Başta olanlar; bıyık kesmek, mazmaza, istinşak, misvak ve saç ortadan ayırmaktır. Bedende olanlar ise, tırnak kesmek, etek altını temizlemek, sünnet olmak, koltuk altını temizlemek, pisliği ve idrarın etkisini su ile yıkayıp gidermektir. 3. Bu emirler on tanedir. Altısı insanda, dördü hacdadır. İnsanda olanlar; etek, koltuk altını ve tırnakları temizlemek, sünnet olmak, bıyıkları kesmek, misvak ve Cuma günü gusletmektir. Hacda olanlar; tavaf, safa ile merve arasında say, şeytan taşlamak ve Arafat'tan inmektir. 4. İslam otuz bölümdür. Bu bölümden on ayeti Tevbe suresindedir. Bu ayetler; “*Tevve edenler, ibadet edenler*” diye başlayan ayetten sonuna kadardır. On ayeti Mü'minun suresinin başındadır. On ayeti de Ahzab suresinde olup bunlar, “*Müslüman erkekler ve müslüman kadınlar*” diye başlayan ayetlerdir. 5. Hz. İbrahim'in denendiği emirler şunlardır: Allah İbrahim'e kavminden ayrılmasını emretmiş, Hz. İbrahim Allah adına kavminden ayrılmıştır. Nemrut onu ateşe atmış, o buna dayanmıştır. Allah yurdundan çıkmasını emredince, Allah için hicret etmiştir. Keza Allah onu, canıyla ve malıyla imtihan etmiş, konuklar hadisesinde onun durumunu ve tahammülünü ölçmüştür. Allah oğlunu kesmesini emretmiş, o da oğlunu kesmeye koyulmuştur. 6. “*Ben seni insanlara önder yapacağım*”, “*Hani İbrahim, İsmail ile birlikte evin (Kabe'nin) temellerini yükseltiyordu...*”, ‘haccın menasiki ile ilgili ayetler, Hz. İbrahim'e verilen makam, beytin (Kabe) sakinlerine verilen rızık ve Hz. Muhammed'in Hz. İbrahim'le İsmail'in zürriyetinden elçi olarak gönderilmesi' Hz. İbrahim'in sınıandığı emirlerdendir.⁵³

Yukarıda İbn Abbas'tan nakledilen rivayetler incelendiğinde açıkça görülecektir ki, bu açıklamaların içeriğinin ço-

⁵³ Taberi, I. 667-670; İbn Kesir, I. 170-171.

ğunluğu Kur'an ayetlerine; Tevbe suresi 112-121, Müminûn suresi 1-10, Ahzab suresi 35-44 ayetlerine ve farklı surelerde Hz.İbrahim'den bahseden pasajlara dayanmaktadır. Hatta son rivayette ayetin siyakına müracaat ederek 124-129 (ayetler) bu sonuca varmıştır.

Rivayet edildiğine göre, Yemen halkından bir kişi İbn Abbas'a gelerek İsrâ suresi 72. "*Kim bu dünyada körlük ettiyse ahirette de kördür, yolunu daha da şaşırmıştır.*" ayeti hakkında 'bana bir şey söyle ahirette nasıl kör olur' der. İbn Abbas o kişiye meseleyi anlamadığını, ayetin sibakını, 66. ayetten okumasını ister ve adam 70. ayete kadar okur, İbn Abbas bunun üzerine, kim ayan beyan gördüğü Alah'ın insanlara verdiği bu dünya lütfuna karşı kör kesilir görmezse, o ayan beyan görülmeyen ahiret işinde kördür, yolunu daha da şaşırmıştır der.⁵⁴

Allah Bakara suresi 196. ayette şöyle buyurur: "*Başladığınız hac ve umreyi Allah için tamamlayın. Alıkonursanız, kolayınıza gelen bir kurban gönderin. Kurban, yerine ulaşınca kadar, başlarınızı tıraş etmeyin. İçinizde hasta olan veya başından rahatsız bulunan varsa fidye olarak ya oruç tutması, ya sadaka vermesi ya da kurban kesmesi gerekir. Güven içinde olursanız...*"

İbn Abbas ayette geçen *ihsarı-alıkonulmayı* şöyle açıklar: Burada alıkonulma düşman tarafında alıkonulma ile ilgili olup hastalık vs. değildir. Zira Allah Teâlâ ayetin devamında güvende olduğunuz zaman-feizâ emintümdemektedir. Güvende olmak ise ancak korkudan olur.⁵⁵ Görüldüğü gibi İbn Abbas ayetin iç ve dilsel bağlamından hareketle bu sonuca varmıştır. Ancak Taberi (ö. 310), bu hususta yapılan yorumların en uygununun ihsar-alıkonulmanın

⁵⁴ Suyuti, *ed-Durru'l-Mensûr*, V. 317.

⁵⁵ Taberi, II. 264.

düşman korkusu, hastalık vs. Kabeye ulaşmaya engel olan bütün hususları içerdiğini ifade eden görüş olduğunu belirterek bunu dilsel tahlilde yaparak genişçe açıklar.⁵⁶

Konumuzla ilgili olarak Kur'an'ın gerek siyak-sibakına gerekse genel olarak bütününe giderek bir ayeti tefsir etme müfessirin öznelliğinin en başta gelen delilidir. Zira iç bağlam diyeceğimiz bu konuyu belirleyen müfessirin kendisi olup başkası değildir.

E. Kültür'e (Dil) Bağlı Açıklamaları

Burada kültürle dili kastediyoruz, zira dil kültürün bir ürünü olup kültürün bütün özelliklerini içerir. Kur'an Arapça inmiştir, dolayısıyla o dilin bütün özelliklerini içermektedir; hakikat-mecaz, umum-husus, mutlak-mukayyet, müşterek lafızlar, takdim-tehir, hazıf vs. Sahabe bu hususlarda az da olsa ihtilaf edip onlardan farklı açıklamalar gelmiştir.⁵⁷

Ancak sahabenin kültüre bağlı açıklamalarının önemli bir kısmını dille ilgili kelime açıklamaları oluşturmaktadır. Sahabe Kur'an'daki garib kelimeleri ve müşkil lafızları dil açısından zaman zaman şiirle de iştişhat ederek açıklamışlardır. Bu hususta İbn Abbas önde gelen sahabedendir. O, Kur'an'ın garib kelimelerini ve müşkil lafızlarını, şiirle de iştişhatta bulunarak beyan etmiştir. Tefsir kitaplarını okuduğumuzda bunu hemen müşahede edebiliriz. Örneğin, Bakara suresi 2. ayette geçen "*Lâ raybe fih-kendisinde şüphel olmayan*" ifadesi, İbn Abbas, İbn Mesud ve birçok sahabe tarafından "*Lâ şekke*" olarak açıklanmıştır.⁵⁸ Hatta sahabe kendilerine anlaşılması zor gelen Kur'an kelimelerini açıklamada fasih Arapçayı iyi bilen çöl bedevilerine müracaat etmişlerdir. Buna bir örnek, "*Allah kimi doğru yola koymak*

⁵⁶ Taberi, II. 265.

⁵⁷ Bu hususta örnekler için bkz.: Süslü, 46-68.

⁵⁸ Taberi, I. 133; Bu hususta geniş bilgi için bkz.: es-Suyuti, *el-İtkân*, I. 313-358.

isterse onun kalbini İslamiyet'e açar, kimi de saptırmak isterse, göğe yükseliyormuş gibi, kalbini dar ve sıkıntılı (haracen) kılar. Allah böylece, inanmayanları küfür bataklığında bırakır.”⁵⁹ ayetidir.

Rivayet edildiğine göre Hz. Ömer, yukarıdaki ayette geçen “harecen” lafzının okunuşu konusunda yanında bulunan bir sahabe ile ihtilaf eder. Bunun üzerine Hz. Ömer Kinane kabilesinden bir çoban getirilmesini emreder ve çobana “el-harec” kelimesinin anlamını sorar. Genç bu kelimenin onlarda, ağaçların arasında bulunup kendisine ne çobanın, ne vahşi bir hayvanın ne de herhangi bir şeyin ulaştığı çalı olduğunu söyler. Bunun üzerine Hz. Ömer, işte münafığın kalbi de böyledir, ona hiçbir hayır ulaşmaz.⁶⁰

Sahabe Kur'an'daki garib kelimeleri ve müşkil lafızları dil açısından, şiirle iştişat ederek ve çöl bedevilerine müracaat edip dilin hakemliğine başvurarak açıklarken, diğer taraftan özellikle Kur'an kıssalarının açıklanmasında Yahudi ve Hıristiyan kültüründen de yararlanıyorlardı. Bu hususta İbn Abbas yine önde gelir. O özellikle Kitab-ı Mukaddes'i iyi bilen kimselerle yakın temas kurmuş onların açıklamalarından yararlanmıştı. İşte bu yararlanma sonucu oluşan bilgilere tefsir terminolojisinde İsrailiyyat adı verilir.⁶¹ Tefsir kitaplarında bunun örneklerini bolca bulabiliriz. Ancak biz burada birkaç örnekle yetineceğiz. Allah Teâlâ Necm suresi 13-14. ayetlerinde “ *Andolsun ki, o, Cebrail'i bir başka inişte daha görmüştü. Sidretü'l-Münteha'nın yanında*” *Sidretü'l-Münteha'dan bahisle orada Hz. Peygamberin cebraili gördüğü hikâye edilir.*

⁵⁹ Enam, 6/125.

⁶⁰ Taberi, VIII. 33.

⁶¹ Tefsirde İsrailiyyat konusunda geniş bilgi için bkz.: Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrailiyyat*, Beyan Yayınları, İstanbul 1992; Mustafa Öztürk, *Tefsirin Halleri*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2013, s. 186-219.

Ayette geçen *Sidretü'l-Münteha*'nın ne olduğunu İbn Abbas'ın Ka'bü'l-Ahbar'a sorduğunu onun da şu cevabı verdiği rivayet edilmektedir: "O arşın ortasında olan bir ağaçtır, bütün bilenlerin ilmi-mukarreb melek veya mürsel nebi- burada son bulur, onun ötesi gayb olup Allah'tan başkası bilemez." Başka bir varyantta da ravi Hilal ibn Yesâf ben orada olduğum bir zamanda İbn Abbas Ka'bü'l-Ahbar'a bu ayet hakkında sordu o da şöyle dedi : "O, arşı taşıyan meleklerin başuçlarında bulunan bir ağaçtır, yaratıkların bilgisi orada sona erer, onun ötesi ile ilgili hiç kimsenin bilgisi yoktur. Bilginin orada sona erdiğinden *Sidretü'l-Münteha-son noktada bulunan ağaç*-diye isimlendirilmiştir."⁶²

*"Münafıkların durumu ise tıpkı şeytanın durumu gibidir. Çünkü şeytan insana, 'İnkâr et' der; insan inkar edince de, 'Şüphesiz ben senden uzağım. Çünkü ben âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım' der."*⁶³

Ayette geçen şeytanın "inkâr et" dediği insan, bizzat belirli bir insan olarak alınmış ve bu hususta Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ud ve Abdullah b. Abbas'tan farklı varyantta nakledilen ancak aynı şeyi ifade eden haberlerde, bu insanla kast olunanın, İsrailoğulların'dan bir rahip olduğu ifade edilmiştir. Bu rahip şeytana aldanarak fuhuş işlemiş, sonra da zina ettiği kadının gebeliği ile bu çirkin işinin ortaya çıkmasından korkarak kadını öldürmüştür. Kadının akrabaları da onu öldürmeye kalkışınca şeytan kendisine görünmüş ve kendisine secde etmesi halinde onu kurtaracağını vadetmiştir. Rahip ona secde ettikten sonra da kadının akrabaları onu öldürmek için yakalayınca bu defa da "Ben senden uzağım, çünkü ben âlemlerin rabbi olan Allahtan korkanım." demiş-

⁶² Taberi, XXVII. 62.

⁶³ Haşr, 59/16.

tir.⁶⁴

Burada şunu ifade edelim ki, İsrailiyyat daha sonraki kuşakların aksine sahabe, tabiun ve tebe-i tabiîn kuşaklarında Kur'an tefsirinin olmazsa olmaz bir parçası gibi algılanmış ve bilhassa kıssalar bağlamında sıkça kullanılmıştır.⁶⁵

F. Ayeti Zamanın Olayları İle İrtibatlandırarak Açıklamaları

Burada zamanın olaylarından kastımız, sahabenin yaşadığı dönemde vuku bulan olayları veya durumu kastetmekteyiz. İnsanı, gerek siyasi gerekse sosyal olsun, yaşadığı zamanın olayları etkiler. İslam ümmeti çok erken bir dönemde, sahabe döneminde, birçok siyasi ve sosyal problemlerle karşılaşmışlardır. Sahabe zamanlarında vuku bulan olay ve durumu Kur'an ayetleri ile irtibatlandırarak açıklamışlardır. Şimdi bunları örneklerle açıklayalım.

“Size, amelce en çok kayıpta bulunanları haber verelim mi? de.”⁶⁶ Rivayet edildiğine göre, Abdullah ibn el-Kevvâ Hz. Ali'ye bu ayet hakkında sormuş o da “siz ey Harura halkı”, başka bir varyantta “sen ve ashabın” başka bir varyanta da “sana yazıklar olsun Harura halkı onlardandır”⁶⁷ diyerek ayeti Haricilerle irtibatlandırarak açıklamıştır.

Şuara suresi 4. “ Biz dilesek, onlara gökten bir mucize indiririz de, ona boyun eğmek zorunda kalırlar.” ayeti ile ilgili olarak İbn Abbas'dan şu rivayet nakledilir: “Bu ayet biz ve Ben-i Ümeyye hakkında indi. İlerde biz onları yöneten olacağız. Zorluktan sonra onların boynu bize eğik olacak. Onlar, bir müddet izzete sahip olduktan sonra alçalacaklar.”⁶⁸

⁶⁴ Taberi, XXVIII. 56-57.

⁶⁵ Bu hususta geniş bilgi için bkz.: Öztürk, 186-219.

⁶⁶ Kehf, 18/103.

⁶⁷ Taberi, XVI. 39.

⁶⁸ Zemahşeri, III. 105.

Görüldüğü gibi ayet, zamanın olayı Haşimî-Emevi çekişmesi, dolayısıyla Emevi devletiyle Abbasi devletinin hâkimiyet değişimine işaret edeceği ile irtibatlandırılarak açıklanmıştır.

Araf Suresi 43. ayeti “*Biz onların kalplerinde kin namına ne varsa söküp attık. Altlarından da ırmaklar akar...*” Hz. Ali’ye göre bu ayette bahsedilen kalplerinden kinin çıkarıldığı kişiler, Osman b. Affan, Talha ve Zübeyr’dir.⁶⁹ Açıkça anlaşılmaktadır ki bu açıklama o zamanda mezkûr sahabeler arasında geçen hadiselerle ilgilidir.

Maide suresi 105. ayette “*Ey İnananlar! Siz kendinize bakın; doğru yolda iseniz sapıtan kimse size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah'adır, işlemekte olduklarınızı size haber verecektir.*” buyrulur. Bu ayeti İbn Mesud ile Ebu Bekir nasıl anlamışlar bakalım.

İbn Mesud kendisine bu ayet hakkında soran bir kişiye “Bu ayet bu zamanla ilgili değildir, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak bugün kabul görmektedir. Ancak öyle bir zaman gelecek ki, - o zaman yaklaşmıştır- siz iyiliği emredeceksiniz ve size şöyle şöyle yapılacak, sizden kabul edilmeyecektir. İşte o zaman kendinize bakın, eğer siz doğru yolda olursanız doğru yoldan sapan size zarar veremez.” İbn Mesud’dan aynı manaya gelen farklı varyanta haberler nakledilmiştir. Hz. Ebu Bekir’den farklı varyantta nakledilen ancak aynı manayı ifade eden haberlerde ise, o, “Ey insanlar siz bu ayeti konulduğu anlamın dışında okuyorsunuz. İnsanlar zalimi görürde ona engel olmazsa, Allah’ın cezalandırması onların hepsine şamil olur.” Bu bağlamda Hz. Peygamber’den şu hadisi de işittiğini de ifade eder: “*İnsanlar münkeri görür değiştirmezse, zalimi görür engel olmazsa, Al-*

⁶⁹ Hüd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*, tah.: el-Hâcc Şerîfî, Beyrut 1990, II.18-19.

*lah'ın cezalandırmasının onlara şamil olması yakındır.*⁷⁰ Taberi (310) bütün bu rivayetleri zikrettikten sonra bu kavillerden en uygununun ve en doğru yorumun Hz. Ebu Bekir'den nakledilen yorum olduğunu ifade edip bu görüşü niçin tercih ettiğini genişçe açıklar.⁷¹

Burada şunu ifade edelim ki, sahabenin ayetleri zamanlarında vuku bulan olaylarla açıklamaları tefsir amaçlı olmasa da onların bu tavrı öznelliklerinin kanıtıdır.

Değerlendirme ve Sonuç

Sahabe, her şeyden önce müşahedelerine dayalı tecrübeleri vasıtasıyla ayetleri açıklamışlardır. Ancak her sahabenin her olayı ve durumu müşahede etmesi mümkün olmadığından, ettiyse de olayı farklı değerlendirdiğinden, sahabe arasında farklı açıklamalar olmuş, hatta bu hususta bağlamı iyi bilmemekle birbirlerini eleştirmişlerdir. Keza onlar kişisel bilgi ve kavrayışlarına dayalı olarak, ahiret, kozmoloji ve başka konularla ilgili kavramları açıklamışlardır. Diğer taraftan, Kur'an'ın literal yapısından anlaşılacak yanlış anlamaları akıl ve mantıklarına vurarak beyan etmişlerdir. Sahabenin açıklamalarında, tefsirde öznelğin en önemli enstrümanı diyebileceğimiz Kur'an'ın bütünlüğüne de müracaat ettiklerini müşahede etmekteyiz. Kur'an Arap kültür havzasında doğduğundan Arap kültürünün, yani dilinin özelliklerini taşır, dolayısıyla açıklamalarında kültürün bütün unsurlarını kullanmışlardır. Onlar insan olduğundan yaşadıkları dönemim siyasi ve sosyal olaylarından etkilenmişler, bu olayları Kur'an ayetleriyle irtibatlandırmışlardır. Bütün bunlar sonraki nesiller kadar olmasa da sahabenin öznel bir faaliyet içinde olduğunu göstermektedir.

Sahabenin ayetlerin indirildiği şartları yaşamış olmaları

⁷⁰ Tirmizi, *Fiten*, 8; Tirmizi, *Tefsiru Sureti Maide* 17.

⁷¹ Taberi, VII. 116-124.

rı, onların bu alanla ilgili beyanlarını, başvurulması zaruri kaynak derecesine yükseltir. İşte Kur'an'ın, parça parça inişine şahit olmuş, ayetlerin inmesine sebep olan olayların içinde yaşamış sahabenin, özellikle de ilimde derinleşmiş olanlarının, Kur'an'ın anlaşılması ve açıklanmasındaki mevkileri önemlidir. Bu bağlamda onların, gerçekten müşahedeye dayalı tecrübeleri, Kur'an'ın muayyen bölümlerinin daha berrak bir şekilde anlaşılmasında iyi bir enstrümandır.⁷²

Ancak onların müşahedeye dayalı açıklamalarının dışında, Kur'an'ın her birimiyle ilgili olarak yaptıkları yorumlar ve açıklamalar, sahabenin bilgi ve düşünce seviyesine, anlayış ve kavrayışına kısaca aldığı kültüre ve edindiği tecrübelerine dayanmaktadır. “Bu bakımdan onların, ifadelerin manalarından ziyade medlulleriyle ilgili olanlarını tartışılmaz doğrular olarak almanın doğru olmayacağı kanaatindeyiz.”⁷³

Sonuç olarak bir değerlendirme yapacak olursak sahabe yukarıda saydığımız enstrümanlar vasıtasıyla tefsirde öznelliklerini ortaya koymuşlardır. Bunlarla ilgili olarak şu değerlendirmeleri yapabiliriz:

1. Sahabe Kur'an üzerine konuşma ve ayetleri açıklama sadedinde öznelliklerini sergilemekten çekinmemiştir. Hatta bu bağlamda İsrailiyat'ı bile rahatlıkla kullanmışlardır. Elbette bu tamamen rastgele ve alabildiğine bir öznellik değildir. Aldıkları nebevi terbiye ve ihtiyaç oranında kendi akli ameliyeleri sonucu bir tefsir sergilemişlerdir. Kur'an'ın nüzulüne şahit olmaları sebebiyle, bu hususta cesaretli davranmışlardır da diyebiliriz. Zaten tefsir, doğası gereği öznel bir iştir. Onların Hz. Peygamber'den naklettiklerinin büyük değeri vardır. Ancak bizler için onların asıl tefsiri bunlara ilaveten öznelliklerini sergiledikleri açıklamalardır. Sahabe tefsiri-

⁷² Halis Albayrak, Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine- Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri, Şüle Yay., İstanbul 1992, s. 146.

⁷³ Albayrak, “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı”, s. 166.

rinin asıl değeri burada ortaya çıkar.

2. Sahabe, Kur'an'ı anlama ve açıklamada öznel bir tutum ve duruş sergilemişler; Müslüman tefsir geleneğine bir sünnet oluşturmuşlardır. Tabiun, sahabeden devraldığı anlayış ve teamülü devam ettirmiş, böylece gelenekselleştirme yolunda bir adım daha atılmıştır. Onlar Peygamber ve sahabeye ait bilgi ve yorumları nakletmenin yanında kendi özelliklerini sergilemekten geri durmamışlardır. Hatta onların döneminde aktif ilmi faaliyet öyle bir noktaya ulaşmış ki, "birçok sahabenin, tabiun alimlerinden rivayetlerde bulunduğu bilinmektedir."⁷⁴

3. Ancak ilerleyen zamanlarda tabiri caizse kantarın topuzu kaçınca, re'y /akli tefsirin meşruiyeti tartışılır ve hatta caiz olmadığı söylemi geliştirilmiştir.

Son söz olarak, sahabe bugün anladığımız anlamda bir tefsir yapmamıştır, ancak onlardan bize nakledilenler göstermektedir ki, onlar Kur'an'ı anlama hususunda daha sonraki nesiller kadar olmasa da öznel bir faaliyet içinde olmuşlardır. Konumuzla ilgili olarak bu şu anlama gelmektedir: Anlam, nass-Kur'an/yorumcu ilişkisinden ayrı düşünülemez.

Kaynakça

Albayrak, Halis, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı", Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu, 4-6 Eylül 1991, T. D. V. Yay., Ankara 1993.a

Albayrak, Halis, Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri, Şûle Yay., İstanbul 1992.

Aydemir, Abdullah, Tefsirde İsrailiyat, Beyan Yayınları, İs-

⁷⁴ Mehmet Akif Koç, İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri, Kitabiyat Yay., Ankara 2003, s. 133.

tanbul 1992.

Carullah, Abdüsselam b. Salih b. Süleyman, Nakdû's-Sahabe ve't-Tabiine Littefsîr, Daru't-Tedmuriyye, Riyad 2009.

Cündioğlu, Dücane, Anlam'ın Tarihi, Tibyan Yay., İstanbul 1997.

Ebu Zeyd, Nasr Hamid, İlahi Hitabın Tabiatı Metin Anlayışımız ve Kur'an İlimleri Üzerine, çev.: Mehmet Emin Maşalı, Kitabiyat, Ankara 2001.

Erul, Bünyamin, "Hz. Aişe'nin Metin Tenkidinde Kullandığı Yöntem", Zerkeşi, Bedruddin, Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler içinde, Yayına Hazırlayan.: Bünyamin Erul, Otto Yayınları, Ankara 2014.

Esed, Muhammed, Kur'an Mesajı, çev.: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yay., İstanbul 1996.

el-Füneysân, Suûd İbn Abdullah, Merviyyâtü Ümmi'l-Mü'minîn Aişe Fi't-Tefsîr, Mektebetü't-Tevbe, Riyad 1992.

Hamidullah, Muhammed, Sahabe Devrinde İctihat, çev.: Ahmet Yasin Küçüktiryaki, Diyanet İlmî Dergi, c: 49, s: 1, Ocak-Şubat-Mart 2013.

Hançerlioğlu, Orhan, Felsefe Ansiklopedisi (Kavramlar ve Akımlar), Remzi Kitabevi, İstanbul 1978.

Hatiboğlu, Mehmed Said, Müslüman Kültürü Üzerine, Kitâbiyât, Ankara 2004.

el-Huvvârî, Hûd b. Muhakkem, Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz, tah.: el-Hâcc Şerîfî, Beyrut 1990.

İbn Kesîr, İmadu'd-Din Ebu'l-Fida İsmail b. Umer, Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1987.

Karaağaç, Günay, Dil, Tarih ve İnsan, Akçağ Yay., Ankara 2002.

- Koç, Mehmet Akif, İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri, Kitabiyat Yay., Ankara 2003.
- el-Kurtubi, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed, el-Câm'î li Ahkâmi'l-Kur'ân, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 2004.
- Kutlu, Sönmez, Mezhepler Tarihine Giriş, Dem Yay., İstanbul 2010.
- Mengüşoğlu, Takiyyettin, "Sübjektivlik ve Objektivlik Fenomeninin Felsefi Antropoloji Bakımından Tahlili", Felsefe Aktivi, c. 3, sayı 3, 1957.
- Muhammed Fuad Abdalbaki, el-Mucemu'l-Mufehres Li Elfa-zî'l-Kur'ani'l-Kerim., İstanbul 1984, s. 118, 322.
- Mulhall, Stephen, Heidegger ve 'Varlık ve Zaman', çev.: Kaan Öktem, Sarmal Yay., İstanbul 1998.
- Müslim Abdullah, Eseru't-Tetavvuri'l-Fikri fi't-Tefsir fi'l-Asri'l-Abbâsî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1984.
- Öztürk, Mustafa, Tefsirin Halleri, Ankara Okulu Yay., Ankara 2013.
- er-Razi, Fahrudin, Mefâtihu'l-Ğayb, Daru'l-Fikr, Beyrut 1990.
- Subhi es-Salih, Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân, Daru'l-İlm Li'l-Melâyîn, Beyrut 2009.
- es-Suyuti, Celaledin, ed-Durru'l-Mensûr, Daru'l-Fikr, Beyrut trs.
- es-Suyuti, Celaledin, el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân, Mektebetü'l-Mearif, Riyad 1987.
- Süslü, Mehmet Zeki, Kur'an Tefsirinde Sahabenin Görüş Farklılıkları, S.D.Ü. S.B.E., Isparta 2009, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- et-Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, Câmi'u'l-Beyân 'An Te'vili Âyi'l-Kur'ân, Daru'l-Fikr, Beyrut 2001.

Türcan, Selim, Kimlik ve Kitab İlişkisi Bağlamında İlk Dönem Kur'an Tasavvuru ve Dönüşümü, Ankara Okulu Yay., Ankara 2010.

ez-Zeccâc, İbrahim b. Muhammed b. Seriiyy, Ma'âni'l-Kur'an ve İ'râbuh, thk.: Abdülcelil Abduh Şelebî, Âlimu'l-Kütüb, Beyrut 1988.

ez-Zemahşeri, Carullah Mahmud b. Ömer, el-Keşşâf, Daru'l-Fikr, Beyrut 1977.

ez-Zerkeşi, Bedruddin, Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler, Yayına Hazırlayan.: Bünyamin Erul, Otto Yayınları, Ankara 2014.